

МАРТОВСКИ ПОГРОМ 2004
узроци ✧ разарања ✧ последице

Мартовски погром 2004:
узроци ∴ разарања ∴ последице

Издавачи:

Дом културе Грачаница
Архив Косова и Метохије

Главни и одговорни уредник
Проф. др Владан Виријевић

Уређивачки одбор:

Митрополит Теодосије, Епархија Рашко-призренска
Љубодраг Димић, академик САНУ

Проф. др Митра Рељић
Проф. др Драгиша Бојовић
Др Весна Зарковић
Проф. др Милош Ковић
Др Александра Новаков
Мр Живојин Ракочевић
Мср Марко Марковић

Рецензенти:

Др Ненад Антонијевић
Др Милан Гулић
Др Миша Ђурковић
Проф. др Дејан Тубић
Др Душан Илић

Секретар Уређивачког одбора
Мср Немања Димитријевић

Припрема за штампу и штампа
Интерклима-графика, Врњци

Тираж

500

ISBN 978-86-82753-11-7

*Објављивање Зборника помогли су Министарство културе
Републике Србије и Канцеларија за Косово и Метохију*

Дом културе Грачаница
Архив Косова и Метохије

МАРТОВСКИ ПОГРОМ 2004

узроци ∴ разарања ∴ последице

— Тематски зборник —

Грачаница
Приштина–Чаглавица
2025

Др Ивана С. ЖЕНАРЈУ РАЈОВИЋ^{*)}, УДК: 75.052.025.1(=163.41)(497.115)"2004"
 виши научни сарадник 323.1(=163.41)(497.115)"2004"
 Институт за српску културу 323.28(=163.41)(497.115)"2004"
 Приштина – Лепосавић

Др Јелена З. ПАВЛИЧИЋ ШАРИЋ^{**)}, доцент
 Универзитет у Приштини са привременим седиштем
 у Косовској Митровици
 Факултет уметности

БАШТИНА, ПЕПЕО: УНИШТАВАЊЕ ЦРКВЕНОГ СЛИКАРСТВА ТОКОМ МАРТОВСКОГ ПОГРОМА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ¹⁾

Апстракт: Уништавање и скрнављење вредног зидног сликарстава, икона и иконостаса насталих у периоду од XIV до XIX века, током Мартовског погрома 2004. године, битно су осиромашили српску уметничку баштину и онемогућили стварање целовите слике о њеном развоју. Велики број страдалих слика никада раније није био предмет појединачних студија, нити је систематски документован. Такође, исељавање протераних Срба и нове друштвене прилике на Косову и Метохији учинили су да нека подручја, цркве и споменици културе буду недоступни српским истраживачима. У раду су дати приказ уништеног и оштећеног црквеног сликарства током Мартовског погрома на Косову и Метохији и опис познијег и садашњег стања у оној мери у којој нам је познат.

Кључне речи: црквено сликарство, иконе, Мартовски погром, уништавање, баштина, заштита наслеђа.

Оно што је задесило цркву Светог Николе у Чабићима, по том манастир Ваведења Богородице у Долцу, цркву Богородице Одигитрије у Муштутишту, цркву Светог Ђорђа у Речанима, значајне средњовековне храмове, али и бројне друге који

^{*)} ivanazenarju@yahoo.com

^{***)} jelenapavlicic@art.pr.ac.rs

¹⁾ Рад је настао у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број: 451-03-66/2024-03 од 26.01.2024, као и у оквиру научноистраживачког рада Факултета уметности Универзитета у Приштини-Звечану по Уговору који је склопљен са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС (уговор бр. 451-03-66/2024-03 од 26.01.2024).

су у потпуности разорени током напада албанских екстремиста 1999. године (ур. Јокић 2004: 54, 55, 65, 66), веровало се да се неће поновити у Европи, па и на истом простору Косова и Метохије. Ипак, у мартовским немирима 2004. године, верско наслеђе је опет било на мети албанских вандала као носилац идентитета српског народа и сведочанство трајања и легитимитета на том простору те развоја српске културе и уметности, па је и њихово уништавање за нападаче било једнако брисању историје. О тадашњем уништавању културног и верског наслеђа на Косову и Метохији извештавале су екипе домаћих и европских стручњака које су прве отишле на терен, односно биле ангажоване на утврђивању стања, документовању штете и обављању испитивачких радова. Објављена је двојезична публикација *Маршовски њојром* (ур. Јокић 2004) која описује штету нанету 2004. године, а у наставку и оштећења настала пре тога, током 1999/2000. на црквама и споменичком наслеђу. Публикација је значајна и зато што даје кратак историјат и описује затечено стање свих споменика. Екипа Републичког завода за заштиту споменика културе, ангажована од стране канцеларије Савета Европе у Приштини и Унеска, да утврди стање и да предлог даљих радова на оштећеним споменицима, објавила је такође своја експертска виђења и спискове угроженог и страдалог наслеђа (в. Редакција 2003–2004; Редакција 2003–2004а). Поред тога, руски историчар уметности и византолог Алексеј Лидов, као члан Прве Унескове мисије из 2004. године и очевидац стања нашег наслеђа непосредно после Мартовског погрома, публиковао је такође спискове страдалог наслеђа, али и документа релевантних међународних организација издата током 2004. и 2005. године. Књига је објављена на руском и енглеском језику (в. Lidov ed. 2007).²⁾

У тродневном прогону око 4 000 Срба из својих домова, у периоду између 17. и 19. марта 2004. године погинулих и рањених било је и на страни Срба и Албанаца, али и припадника

²⁾ Сажети приказ редоследа и рада експерата на угроженој баштини на Косову и Метохији дат је код: Станојевић–Давидов Темерински 2023. За преглед заштите споменика у периоду од 1999. до 2019. види: Гарић 2023.

УН полиције и војника КФОР-а. Истовремено, разјарени косовски Албанци уништавали су, палили, минирали и рушили српске куће и станове, локале и друге јавне објекте, а међу њима и манастире и цркве (Антоновић 2014: 212–213).³⁾ Страдало је тада преко тридесет православних храмова, знатно мање него 1999. године када је оскрнављено, запаљено, или дигнуто у ваздух више од 120 цркава (Фолић 1999). Већина цркава нападнутих 2004. биле су мета и 1999. године. Неке од њих претходно су страдале и у Другом светском рату, попут цркве у Бистражину, или манастира Девича, док је црква Свете Тројице у Ђаковици рушена и 1949. године, од стране комунистичке власти (*Загужбине Косова* 1987: 803–804).

У деструктивним нападима Албанаца марта 2004. године широм Косова и Метохије уништено је 19 споменика културе и 16 православних цркава које нису категорисане (ур. Јокић 2004: 19). Рушене су цркве Свете Тројице и Успења Богородице у Ђаковици, као и оближње цркве Светог Илије у Бистражину и Светог кнеза Лазара у Пискотама; затим црква Свете Недеље у Живињану код Призрена, Рођења Богородице у Софтовићу код Урошевца. Оскрнављене су и тешко оштећене цркве Светог Николе у Косову Пољу, Светог Пантелејмона у Доњој Слапашници, Светог Саве у Косовској Митровици, Светог архангела Михаила у Обилићу, Свете Недеље у Брњачи, Светог Јована у Пећи као и Ваведења Богородице у оближњем Белом Пољу, Светог Андрије Првозваног у Подујеву, Светог архангела Михаила у Штимљу, Светих апостола и Светог краља Уроша у Талиновцу код Урошевца; затим цркве Светог Илије у Вучитрну и Светог Николе у Приштини, манастир Девич, као и све цркве у Призрену укључујући и оближњи манастир Светих архангела (ур. Јокић 2004: 25–48).⁴⁾

³⁾ Спаљено је и уништено око 935 српских, ромских и ашкалијских кућа. Од Срба је етнички очишћено шест градова и девет села. Хронологија догађаја током мартовских напада Албанаца доступна је на сајту: <http://www.eparhija-prizren.org/?p=14823>. О мартовском погрому видети и електронски извор: https://sr.m.wikipedia.org/sr-ec/Мартовски_погром_2004.#CITEREFМарковић16._3._2014. [16. 07. 2024].

⁴⁾ Списак уништеног и оштећеног наслеђа, као део публикације *Мартовски погром*, доступан и на сајту: https://media.srbija.gov.rs/medsrp/dokumenti/unisteno_mart2004.pdf. [16. 07. 2024].

Рушење архитектонских здања довело је и до уништења великог броја значајних споменика фреско-сликарства, икона, богослужбених предмета и реликвија, које сведоче о вековном трајању Срба на Косову и Метохији. Нестанак вредног фреско сликарстава насталог у периоду од XIV до XVII века, као и познијег ал секо зидног сликарства, те икона и целих иконостаса битно су осиромашили корпус српске уметничке баштине, али и онемогућили стварање целовите слике о њеном развоју (Радовановић–Ђекић 2017: 394).⁵⁾ Велики број страдалих слика никада раније није био предмет појединачних студија, нити је документован и забележен у неком другом медију. Фотографије, често приватне као и видео снимци, потом цртежи и копије фресака неких важнијих црквених здања, остале су да сведоче о губицима и пруже потпору историјско-уметничким истраживањима и правцима евентуалне обнове споменика. У овом раду дат је приказ уништеног и оштећеног сликарства током Мартовског погрома на Косову и Метохији и опис познијег и садашњег стања у оној мери у којој нам је познат. Исељавање протераних Срба и нове прилике након 2004. учинили су да нека подручја, сеоске цркве и споменици културе буду недоступни домаћим истраживачима. Такође, цркве које нису проглашене културним добром, иако вероватно јесу имале живопис или неки сликани декор, нису биле предмет проучавања због недостатка сазнања о томе, неспровођења правременог рекогносцирања терена, као и незаинтересованости надлежних за српско наслеђе новог века.

У мартовским немирима видно је пострадала једна од највреднијих средњовековних цркава – црква Богородице Љевинске у Призрену, задужбина краља Милутина саграђена 1306/7.

⁵⁾ Страдање српског споменичког наслеђа у периоду након 1999. године и његове последице сагледане су у раду: Радовановић–Ђекић 2017. Као прилог рада дата је и табела „Оштећена и уништена културна баштина српског народа на Косову и Метохији 1999–2014” преузета из публикације *Маршовски њојром 2004–2014*, објављене поводом десетогодишњице немих догађаја. Она поред историје, категорије споменичког добра, локације и степена агресије који је над њима вршен, даје увид и у оновремено (2014.г) стање споменика.

године на остацима цркве из XIII века, која је, пак, лежала на темељима једне старије базилике (X–XI в).⁶⁾ Запаљене аутомобилске гуме у цркви су видно оштетиле архитектуру, али пре свега зидно сликарство цркве које је тада било прекривено дебелим слојевима чађи.⁷⁾ Део живописа, попут оног у катихуменама је сасвим променио свој колорит под утицајем високих температура. На срећу, није сав живопис подлегао ватри, али је веома оштећен онај у олтарском простору, као и неке од најзначајнијих фресака цркве које сведоче о њеном историјском развоју. „Богородица са Христом Хранитељем”, једина сачувана *in situ* фреска из прве трећине XIII века⁸⁾ поред дејства ватре у доњем делу је претрпела и механичка оштећења, где је била потпуно одстрањена са зида. Ова фреска, најстарија у цркви, сведок је трајања култа Богородице Елеусе која је у корену имена Богородице Љевишке (Лома 1989). Она је из периода обнове старије византијске базилике у време након успостављања српске архиепископије 1219. године, када је у цркви столовала Призренска архиепископија, а зидови храма били осликани (Ненадовић 1963: 234–240). Видно су оштећени дејством ватре и гаражи и владарски портрети у припрати из друге деценије XIV века, односно периода обнове цркве у време краља Милутина. Ови портрети Немањића, владара и архиепископа, насликани у припрати цркве Богородице Љевишке сведоче о континуитету српске световне и духовне власти (Панић, Бабић, 1975: 58–63) и претеча су вертикалној Лози Немањића коју познајемо из нешто каснијих владарских задужбина (Војводић 2007). Портрете су насликали, као и преостале фреске у цркви, вешти солунски мајстори предвођени главним сликаром Михаилом Астрапом о чему сведочи натпис у спољној припрати (Панић, Бабић, 1975: 22–27).

⁶⁾ О историјском развоју ове грађевине: Ненадовић 1963; Curcic 2005.

⁷⁾ <http://spc.rs/old/Vesti-2004/03/ljeviska/ljeviska-c.html>; <https://www.rts.rs/page/stories/sr/story/135/hronika/875410/novo-skrnavljenje-bogorodice-ljeviske.html>. [4.12.2021].

⁸⁾ Фреске „Исцељење слепог” и „Свадба у Кани” из истог периода, које су пронађене у цркви приликом конзерваторско-рестаураторских радова 1950–1952, чувају се у Народном музеју Србије у Београду. в. Павличић Шарић 2021: 218–222.

Призрен, Црква Бојородице Левишке, фреска Бојородице са Христом Хранишљем, последице појрома (Фото: ПЗЗСК, 2004)

Живопис цркве Богородице Љевишке је у каснијем периоду био предмет конзерваторско-рестаураторских радова.⁹⁾ Сликаству већег дела наоса, припрате и егзонартекса је враћен ранији изглед, док је „Богородица са Христом Хранитељем” очишћена и реконструисана (део који је уништен 2004). Томе су допринели сакупљени комадићи огуљеног дела фреске (Гарић 2023: 218), али и квалитетна фотодокументација, цртежи и копије фресака настале средином прошлог века, као документи вредности и стила љевишког сликарства.¹⁰⁾ Ипак, живопис цркве није до краја очишћен и конзервиран, а црква је у међувремену постала предмет нових напада и злоупотреба кроз фалсификовање њене историје у албанској јавности.¹¹⁾ Будући да је била мета албанских агресора и 1999. године, јасно је да њена угроженост има дужи континуитет и различите манифестације. У борби за њено очување важна је година 2006. када је због својих универзалних вредности уписана на Унескову Листу Светске баштине, као и на Листу Светске баштине у опасности. Заједно са манастирима Грачаницом и Пећком патријаршијом придружена је манастиру Дечанима уписаном на Листу Светске баштине 2004. године. Сва четири културна добра се од тада на Листи воде под називом *Средњовековни споменаци на Косову*.¹²⁾

Поред Богородице Љевишке, сам Призрен са Поткаљајом и бројним градским православним црквама је страдао у мартовским немирима. Живопис двеју властелинских задужбина из XIV века, цркве Светог Спаса, где је у великој мери било сачувано оригинално сликарство и цркве Светог Николе, познатије као „Тутићева” битно је изменио свој колорит. Стручњаци

⁹⁾ Приказ досадашњих конзерваторских радова као и проблем прекида радова дат је код: Станојевић–Давидов Темерински 2023: 250–259.

¹⁰⁾ О значају ових копија види: Павличић 2018.

¹¹⁾ О томе више: Павлић 2016; Павличић 2017; Павличић Шарић 2021, 2023.

¹²⁾ *Decision: Inscription on the List of the World Heritage in Danger (Medieval Monuments in Kosovo)*, (UNESCO, 2006). <http://whc.unesco.org/en/decisions/1029>. [03. 08. 2024]. О првобитно предложеном називу „Српски средњовековни споменаци на Косову и Метохији” од стране Републике Србије, односно Републичког завода за заштиту споменика културе који је израдио номинациони досије види више код: Дамић 2017.

Републичког завода за заштиту споменика културе из Београда су 2012. године извели хитну превентивну заштиту сликарства цркве Светог Николе, задужбине Драгослава и Беле Тутић. Ти радови нису спроведени до краја, иако је реч о мањим површинама сликарства (Станојевић, Давидов Темерински 2023: 250–251). По тематици, стилу и распореду фресака живопис је сродан оном у цркви Светог Ђорђа у Речанима и оном из прве фазе цркве Светог Спаса у Призрену (настао око 1335) (Ивановић 1987: 505, 506, 510, 511). У цркви Светог Спаса, задужбини Душановог властелина Младена Владојевића, у годинама након 2004. је изведена делимична конзервација зидних слика али домаћа служба заштите није у тим радовима учествовала нити је о њима била обавештена.¹³⁾ Запаљене су и остале призренске цркве. У њима је живопис био сачуван у фрагментима као у цркви Свете Недеље, задужбини краљевића Марка Мрњавчевића,¹⁴⁾ или га није било као у црквама Светог Пантелејмона и Светих врача Козме и Дамјана, односно манастиру Светих арханђела¹⁵⁾ (ур. Јокић 2004: 37, 38, 40, 43). Страдале су и две цркве посвећене Светом Ђорђу, које су биле осликане и украшене вредним иконостасима и иконама.

Седиште рашко-призренског митрополита је у XIX веку, до изградње Саборне цркве, било у цркви Светог Ђорђа, средњовековној задужбини браће Руновића. Њено зидно сликарство из друге половине XVI века (Радовановић–Ђекић 2017: 397), као и иконостас који потиче из 1829. године, рад Петра Филиповског из дебарског села Гари (Ќорнаков 1986: 81), рестаурирани су и конзервирани 1995. године. Црква је након доласка КФОР-а

¹³⁾ Српској служби заштите није познато ко је изводио радове нити под каквим условима, према: Станојевић–Давидов Темерински 2023: 251. Шведска организација CHWB (Cultural Heritage Without Borders) је извела конзерваторско-рестаураторске радове на цркви 2010. године, док је српско Удружење Свети Спас 2014. године уредило плато испред цркве. в: <https://chwbkosova.org/projects/restoration-and-conservation-of-the-saint-saviour-church-in-prizren/>; <https://www.panacomp.net/krkva-svetog-spasa-prizren/>. [03. 08. 2024].

¹⁴⁾ Сама црква је касније обновљена, а фреске у њој конзервирание.

¹⁵⁾ Манастир је опустео у XVI веку, а потом срушен. Крајем 90-их година прошлог века је обновљен монашки живот, те подигнут нови конак на остацима некадашњих манастирских здања. Исти је страдао у погрому 2004. године.

служила као складиште огрева и бодљикаве жице, а 2004. године је изнутра запаљена (ур. Јокић 2004: 40). Иконостас није сачуван, док је живопис видно оштећен и промењеног колорита.

Призрен, Црква Св. Ђорђа (Руновића), пожаром девасирано и одезбојено сликарство (Фошо: Јелена Павличић Шарих, 2010)

Није познато шта се догодило са збирком од четрдесетак старијих икона која се налазила у цркви. У периоду 2011–2012. сликари-конзерватори из Солуна су под покровитељством грчке владе извели заштитне радове на живопису цркве (Станојевић, Давидов Темерински 2023: 251).¹⁶⁾

Саборни храм Светог Ђорђа у Призрену је у мартовском погрому 2004. године запаљен и миниран (ур. Јокић 2004: 42). Иницијатива за његову градњу покренута је 1830. године, ферман је добијен 1855. године, а изградња је започета десет година касније и храм је коначно освештан тек 1887. године. Иконостас

¹⁶⁾ Надзор су овог пута спровели стручњаци Републичког завода за заштиту споменика културе – Београд.

*Призрен, Саборна црква Свештој Борђа, иконостас
(Фото: Центар за очување наслеђа Косова и Метохије Mnetosyne, 2001/02)*

је израдио познати македонски дуборезац Кузман Фрчковски вероватно 1888. године,¹⁷⁾ о чему су сведочили приложнички натписи на неким иконама, попут престоње иконе Богородице са Христом и икона Светог Спиридона, Светог Јована као и Тајне вечере и Васкрсења (Костић 1928: 87; Николовски 1984: 19, нап. 80).¹⁸⁾ Иконостас и зидно сликарство су документовани само делимично на фотографијама Центра за очување наслеђа на Косову и Метохији *Mnetosyne*, који је активно деловао након погрома. Захваљујући томе данас знамо да је купола Саборне цркве била осликана занимљивим неокласицистичким решењем у тамбуру и са ликовима јеванђелиста у пандантифима.

¹⁷⁾ Кузман Фрчковски се помиње и као аутор неколико икона у призренским црквама, али није познато у којим. Уп.: Тимотијевић 1991: 261.

¹⁸⁾ Постоји чак и податак да је тајфа Фрчковских у Саборној цркви радила на позив Јастребова, тадашњег руског конзула у Призрену (Радојчић 1966: 4).

*Призрен, Саборна црква Светиој Ђорђа, зидно сликарство у куйоли
(Фото: Пенџар за очување наслеђа Косова и Метохије Mnetosyne, 2001/02)*

Иконостас је био монументалан, трозонски и једноставног изгледа у складу са академским принципима, и престоним иконама према новим схватањима икона подстицаним утицајима из Русије, са стојећим фигурама светитеља.

У мартовском погрому страдао је и манастир Девич крај Србице, који је према предању подигао деспот Ђурађ Бранковић за оздрављење своје кћери 1434. године, који има дугу историју страдања и обнова. Једнобродна црква са полуобличастим сводом и олтарским простором који чине три нише је најстарији део комплекса, који је надограђиван током познијих векова. Турци су разорили манастир у XV веку, а обновљен је 1587. године залагањем игумана Пахомија и јеромонаха Лонгина (Петковић 1965: 178). Живопис из тог времена је сачуван у фрагментима, и то у олтарском делу цркве и у капели изнад кивота Светог Јоаникија Девичког, знаменитог пустиножитеља из XV века.¹⁹⁾ Велешки зограф Костадин Крстев је 1863. године сликао

¹⁹⁾ <http://spomenickulture.mi.sanu.ac.rs/spomenik.php?id=419>. [03. 08. 2024].

зидне слике у храму (Николовски 1984а: 20). Ово сликарство није обрађено, и није познато у којој мери је уништено приликом рестаурације старијег слоја сликарства изведене 1966. године.²⁰⁾ Сам манастир са монаштвом је страдао и у Првом и у Другом светском рату.²¹⁾ Манастир је обнављан од 1947. године, а потом је систематски уништаван на лето 1999. након повлачења југословенских снага безбедности. Разарања су поновљена и марта 2004. године, када су албански екстремисти у присуству војника КФОР-а три дана пљачкали и палили манастир, истовремено малтретирајући монахиње. Између осталог, тада је разбијена плоча на кивоту Светог Јоаникија, и његово гробно место отворено и оскрнављено. Све зидне површине са слојевима зидног сликарства су тешко оштећене механички или дејством ватре (Мартовски погром 2004: 46; Стојковић 2024: 214–215). Изгорео је иконостас који је изгледа настао 1895. године, руком дебарског зографа Константина Јаковљевића. На то упућује фотографија царских двери публикована у докторској дисертацији Б. Стојковића о историји манастира Девича (Стојковић 2024: 20).

У мартовском погрому запаљен је и заувек изгубљен иконостас из цркве Светог Николе у Приштини, ремек-дело балканског дуборезбарства XIX века. На цркву је бачена бомба 1999. године, а потпуно је изгорела у нападу 2004. године (ур. Јокић 2004: 32). Иконостас је израдио Макарије Фрчковски из Галичника, под великим утицајем мајстора Петра Филиповског и његовог иконостаса из цркве Светог Спаса у Скопљу (Ќорнаков 1988: 18). Макарије је на овом иконостасу, поред обиља флоралних, вегетабилних, зооморфних и библијских мотива, приказао и свој лик. Приштински храм је изграђен највероватније 1830. године, на остацима храма са истом посветом који се помиње у турским изворима из XVI века (Вранићи 1993:

²⁰⁾ Постоји податак да су том приликом „скинуте са зида и дислоциране уљане зидне слике настале у једној од обнова 1863. године” (ур. Јокић 2004: 46; Стојковић 2024: 16).

²¹⁾ Девич је у XVI и XVII веку био познати преписивачки центар, те је уништена и богата збирка рукописних и штампаних књига.

*Царске двери из манастира Девича, данас у Музеју СПЦ
(фото: Бодан Сивојковић)*

*Приштина, Црква Свејој Николе, иконостас
(фото: РЗСК, 1991)*

138). Иконе за иконостас сликане су 1843. и 1844. године, највероватније руком зографа Анастаса Константинова који је пар година касније осликао нововековни кивот за мошти Светог краља Стефана Дечанског. Иконостас је красило чак дванаест престоних икона: Свети Никола са Козмом и Дамјаном, Вазнесење пророка Илије, Свети Георгије на коњу, Свети Атанасије и Антоније, Свети Никола, Богородица са Христом, Исус Христос, Свети Јован, Свети Петар и Павле, Свети цар Константин и царица Јелена, Свети Димитрије на коњу и Света три јерарха. Над њима су биле иконе различитих светитељских парова, међу којима су доминирали српски светитељи: Свете Екатерина и Петка, Свети Јоаникије и Симеон Мироточиви, Свети цар Урош и краљ Милутин, Свети Стефан Дечански и архиепископ Арсеније, Свети деспоти Стефан и Јован, Свети Теодори Тирон и Стратилат, Свети Спиридон и Харалампје, Свети Кирил, Атанасије и Максим, Свети Козма и Дамјан, Свети Трифун и Пантелејмон, Свети Сава и Симеон. Такође, ту су се нашле и иконе Светог Наума, Светог кнеза Лазара, Светог Григорија, Светог Јевдокима и неколико празничних икона. Приштинска црква је била и осликана 1902. године, када је митрополит рашко-призренски тај посао поверио зографу Авраму Дичићу. Ово сликарство је сачувано у фрагментима (Павличић 2013: 222–230).²²⁾

Црква Ваведења Богородице у Белом Пољу код Пећи је била запаљена и опљачкана 1999. и 2004. године (ур. Јокић 2004: 40). Изграђена је на месту старијег здања 1868. године, трудом дечанског архимандрита Кирила Андрејевића. Архимандрит је претходно боравио у Русији где је прикупљао прилоге за изградњу ове цркве у његовом родном селу. Највећи прилог дала је царица Марија Александровна која се помиње у натпису о изградњи цркве над западним улазом. Приликом паљења гума у храму у марту 2004. године уништен је иконостас, вероватно рад браће Ђиноски из Галичника. Зидно сликарство које је би-

²²⁾ Приликом паљења приштинске цркве у мартовском погрому страдала је и црквена библиотека коју је чинило 90 богослужбених књига из XVIII и XIX века (Вранићи 1997: 189–204).

*Бело Поље, Црква Ваведења Бојородице, ентеријер без иконостаса
(фото: Ивана Женарју Рајовић, 2015)*

ло под дебелим наслагама гарежи очистили су сликари конзерватори Хаџи Радомир Петровић и Милош Бојић 2013. године.²³⁾

У погрому је страдала и црква Светог Саве у Косовској Митровици (ур. Јокић 28). Грађена је у периоду од 1896. до 1913. године по пројекту архитекте Андре Стевановића, а уз велико залагање Бранислава Нушића, вицеконзула српског конзулата у Приштини. Изгорео је иконостас на којем су се налазиле иконе познатог македонског сликара Димитрија Андонова Папрадишког сликане 1914. и 1915. године. Међу изгорелим иконама су

Косовска Митровица, Црква Светиој Саве, ентеријер (фото: ПЗЗСК)

биле и иконе које је храму поклонио Михајло Ђорђевић, градитељ који је учествовао у једној од фаза изградње. У митровичкој цркви се чувала и икона Светог Георгија коју је по наруџ-

²³⁾ О цркви Ваведена Богородице детаљније: Женарју Рајовић 2019: 9–29.

бини рашко-призренског митрополита Мелетија 1870. године насликао зограф из породице Дамјановић.²⁴⁾

У нападима 1999, 2000. и 2004. страдао је и спомен-храм Светог архангела Михаила у Штимљу (ур. Јокић 2004: 47). Спроведене су интервентне мере заштите, храм је почео да се обнавља 2005. године, а у периоду 2009. до 2010. године обнову је преузео Унеско, али је поново био мета напада у јулу 2013. године, када су скинути оловни кров и заштитна изолација, а ентеријер поново демолиран. Ова црква је представљала први подухват трајне меморијализације ослобођења у Првом балканском рату, на основу иницијативе која је још 1912. године потекла од Одбора госпођа „Кнегиња Љубица”.²⁵⁾ Штимље, односно узвишење над селом, је изабрано за подизање прве одборске задужбине из два разлога. Одавде се пружао поглед ка Косовом Пољу, што је будућем храму требало да пружи ауру историјског континуитета српског присуства на поменутој територији и допринесе снажењу националних осећања верника. Такође, овде је било одмориште српске војске, што је и разлог зашто је овај спомен-храм без костурнице. Црква је изграђена 1914. године према пројекту архитекте Јелисавете Начић, а освештана на Видовдан 1923. При цркви је био смештен и Дом милосрђа у којем су издржавана сиромашна и деца ратника. Бугари су цркву заузели 1919. године, а након што је храм оправљен од овог напада, 1923. године је поново страдао, овај пут у елементарној непогоди када је оштећено кубе. По санацији те штете, храм је освешћен на Видовдан 1923. године. Иконостас је израђен према нацрту Јована Пешића и на њему су се налазиле иконе које су приложили бројни верници. И сликар Урош Предић је даровао свој рад, икону са представом Тајне вечере, а још две његове иконе на којима су приказани Свети Сава и Свети Симеон, поклонило је друштво Светог Саве. Још 1910. године сликарка Полексија Тодоровић је поклонила икону Свете мати Ангелине, а и касније је за овај иконостас израдила икону па-

²⁴⁾ О цркви Светог Саве детаљније: Женарју 2013: 393–417.

²⁵⁾ О цркви Светог архангела Михаила у Штимљу детаљније: Женарју 2013а: 277–292.

*Шћимље, Црква
Свешћој архангела
Михаила, северне
двери иконосјаса
(фото: ПЗЗСК, 1970)*

трона храма Светог архангела Михаила на дрвету и Исуса Христа на платну. Црква је имала и зидно сликарство које је уништено механичким оштећењима.²⁶⁾

У свим страдалим црквама иконостаси су претрпели највећу штету, а тек у неким случајевима сачуване су иконе са њих, као у Вучитрну и Љубижди. Црква Светог Илије у Вучитрну, која је грађена од 1824. до 1832. године страдала је и 1999. и 2004. године (ур. Јокић 2004: 48). Током напада 2004. године из ње су изнете све иконе са иконостаса и пренете у манастир Бањску. Том приликом пренете су још три иконе, Рођење Христово, рад грчког зографа из 1863, Вазнесење Светог Пророка Илије, рад Аврама Дичића из 1876. и Света три јерарха, рад Јована Констандиновског из 1879. године. Иконе за иконостас сликао је чувени дебарски зограф Дичо Крстевич 1846. године, док су бо-

Вучитрн, Црква Свeтoгo Илијe, зидно сликарство (фото: kosovo.net)

²⁶⁾ <https://web.archive.org/web/20151019045006/http://www.rastko.org.rs/kosovo/raspeto/crkve/cr71.html>

чне двери рад његовог сарадника Блаже Дамјановића из 1869. године. Зограф Блажо је био ангажован и на осликавању зидова цркве 1871. године.²⁷⁾ Пренете иконе су чуване у Бањској до 2016. године, када су враћене у Вучитрн. Радови на санацији и реконструкцији вучитрнске цркве вођени су 2006. године, али зидно сликарство, покривено слојевима гаражи од паљења цркве, још увек није очишћено. У цркви Светог Николе у Љубижди налазио се иконостас што су израдила браћа Ђиноски која су радила и на осликавању цркве (Женарју Рајовић 2016: 84). Неке иконе са иконостаса су сачуване и пренете у капелу Светог Трифуна у виници манастира Дечана у Великој Хочи. Збирка икона из XVIII и XIX века која се налазила у цркви Успења Богородице у Ђаковици није имала ту срећу, и изгорела је у марту 2004 (ур. Јокић 2004: 26).

Сви уништени сликани ансамбли на зидовима цркава, као и иконостаси, готово да су заувек и заборављени. Већина пострадалих цркава, посебно оних из новог века, није била предмет посебних нити било каквих других стручних студија. Њихови ентеријери у многим случајевима нису никада били ни фото документовани за потребе надлежног Покрајинског завода за заштиту споменика културе. У спорадичним текстовима на друге теме, само се узгред констатовало постојање неке иконе, иконостаса или зидног сликарства у храму. Није се проучавало јер није било „довољно старо” и није одговарало естетским критеријумима ранијих епоха, било средњег века или периода обновљене Пећке патријаршије. Документација о изградњи цркава није сачувана, осим онога што се може наћи о храму Светог Архангела Михаила у Штимљу, захваљујући чињеници да је у Историјском архиву у Београду сачуван фонд друштва „Кнегиња Љубица” које је градило овај храм.

Зидно сликарство у приштинској цркви је било прекречено и откривено је приликом конзерваторских радова 1992. године (Вранићи 1992: 138–139). Утврђено је да постоје слојеви сли-

²⁷⁾ О вучитрнској цркви: Женарју 2012: 383–411.

*Љубижда, Црква Светиої Николе, уништен иконостас
(фото: Центар за очување наслеђа Косова и Мейхохије Мпетосупе, 2004)*

карства из три периода. Оно је конзервирано али је сматрано безвредним, па није документовано нити истраживано. Иконостас је тек мало више проучаван пре свега у раду македонског историчара уметности Димитра Чорнакова, али никада као предмет студије, а комплетно је снимљен 1991. године од стране Републичког завода за заштиту споменика културе из Београда (Павличић 2013: 213–214).²⁸⁾ Ни велелепна саборна црква Светог Ђорђа у Призрену није била довољно занимљива за креирање фото документације надлежног завода и истраживање од стране стручњака. Тако нам је данас познато да је била осликана захваљујући двама фотографијама које се могу наћи на интернету, док ниједан завод за заштиту споменика културе нема корисну базу фотографија овог храма. Посебан проблем представљају иконе које су евакуисане из нападнутих цркава, јер су изостали њихови пописи, док се са друге стране не зна где су све дислоциране. Такав је случај са једном вредном иконом Богородице са Христом и светитељима, која се данас налази у манастиру Улије код Лепосавића, а која је током погрома однекуд донета у манастир Гориоч.

Уништавање културне баштине током Мартовског погрома, јасно је, за циљ је имало уништење идентитета – брисање колективног, културног и националног идентитета, брисање колективног памћења и затирање историје српског народа. Хашка конвенција сада стара готово пола века јасно дефинише: „да штета културним добрима која припадају било ком народу значи штету културном наслеђу читавог човечанства, јер сваки народ даје свој допринос култури света”.²⁹⁾ Ипак, у време агресије таква мисао не влада, а у време обнове угроженог наслеђа тек понеки споменик с предзнаком приоритета поново васкрсне. Упис *Средњовековних сјоменика на Косову* на Уне-

²⁸⁾ Читава проблематика о неадекватном валоризовању и чувању приштинске цркве сумирана је код: Павличић 2013. Овде је и први пут објављено и анализирано делом сачувано зидно сликарство. Данас се оно налази у горем стању, односно опстао је тек мали проценат живописа.

²⁹⁾ *Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict*, The Hague, 1954.

скову Листу Светске баштине, односно Листу Светске баштине у опасности, иако делује као закаснело вредновање српског наслеђа, доказ је признања Унеска и међународне заједнице да је изостала заштита надлежних међународних снага током Мартовског погрома, те да је неопходно културна добра од изузетне универзалне вредности хитно заштитити (Станојевић, Давидов Темерински 2023: 244). Заједничким радом домаћих и страних конзерватора заштићен је и велики број других споменика страдалих на Косову и Метохији. Ипак, многе цркве су неповратно уништене, а прогон српског становништва значајно је и гашење верских обреда и чувања светиња, односно неминовни даљи процес пропадања храмова. Такође, многе иконе и сакрални предмети су били предмет не само уништавања, већ и пљачке, те су завршили на илегалном тржишту антиквитета и уметнина у иностранству. Без трага је нестала и збирка икона из владичанског двора Рашко-призренске епархије у Призрену приликом његовог паљења (Ивановић 2013: 321). Тачан број уништених, украдених или препроданих уметничких, црквених и археолошких предмета вероватно никад неће бити установљен јер никад није сачињен целовит попис таквих дела, која су чувана у црквама и манастирима на Косову и Метохији (Гарић 2023: 214).

Због свега реченог, период након Мартовског погрома, који је пре свега значајно насилно исељавање Срба, видимо као најизазовнији за опстанак српског наслеђа на Косову и Метохији. Бројни споменици, као вредни сведоци времена у којем су настали и потом трајали, остали су за нас недовољно истражени или сасвим непознати.

Литература

- Антоновић 2014: Ненад Антоновић. *Маршовски ѿором – албански ѿерор над српским сѿановништвом на Косову и Меѿохији (17–19. марѿи 2004)*. Годишњак Музеја жртава геноцида 6, 211–218.
- Војводић 2007: Драган Војводић. „Од хоризонталне ка вертикалној генеаложској слици Немањића”. *Зборник радова Византиолошкој инсѿиѿуѿа* XLIV/1, 295–312.
- Вранићи 1993: Биљана Вранићи. „Црква Светог Николе у Пришти-ни”. *Гласник Друшѿва конзерватѿора Србије* 17, 138–142.
- Вранићи 1997: Биљана Вранићи. „Црква Светог Николе у Приштини и литургијске књиге”. *Башѿина* 8, 189–204.
- Гарић 2023: Зоран Гарић. „Стање српске непокретне културне баш-тине на Косову и Метохији и садашње активности на њеном очу-вању”. *Зашѿиѿа, очување и афирмација српској кулѿурној насле-ђа на Косову и Меѿохији*. Ур. Драган Војводић. Београд: САНУ, 2023, 209–236.
- Женарју 2012: Ивана Женарју. „Црква Светог Илије у Вучитрну”. *Ба-шѿина* 33, 383–411.
- Женарју 2013: Ивана Женарју. „Изградња и опремање цркве Светог Саве у Косовској Митровици (1896–1913)”. *Башѿина* 34, 393–417.
- Женарју 2013а: Ивана Женарју. „Спомен-храм Светог архангела Ми-хаила у Штимљу”. *Лесковачки зборник* LIII, 277–292.
- Женарју Рајовић 2019: Ивана Женарју Рајовић. „Зидно сликарство у цркви Ваведења Богородице у Белом Пољу код Пећи”. *Сѿудије визуелне кулѿуре Балкана књ. II*. Ур. Ана Костић, Ненад Маку-љевић, Београд: Центар за визуелну културу Балкана: Друштво историчара уметности и визуелне културе новог века, 9–29.
- Задужбине Косова* 1987: *Задужбине Косова, сѿоменици и знамења срп-ској народа*, Ур. Атанасије Јевтић, Епархија рашко-призренска, Призрен – Богословски факултет, Београд.
- Ивановић 1987: Ивановић, Милан. „Црквени споменици XIII–XX век”. *Задужбине Косова. Сѿоменици и знамења српској народа*. Ур. Атанасије Јевтић. Призрен: Епархија рашко-призренска; Београд: Богословски факултет, 385–547.

- Ивановић 2013: Милан Ивановић. *Мейхохија, сйоменници и разарања*. Нови Сад: Прометеј; Београд: Службени гласник.
- Јокић 2004: Бранко Јокић (ур.). *Маршовски йоџром на Косову и Мейхохији: 17–19. марџ 2004. йодине: с крайким йреїледом унишїеної и уїроженої хришћанскої кулїурної наслеђа*. Београд: Министарство културе Републике Србије; Музеј у Приштини (са измештеним седиштем).
- Костић 1928: Петар Костић. *Црквени животи й православних Срба у Призрену и њеївој околини у XIX веку (са усїоменама йисца)*. Београд 1928.
- Лома 1989: Александар Лома. „О имену Богородице Љевишке”. *Зборник Филозофскої факулїетїа, Серија А*, књ. XVI, 91–100.
- Ненадовић 1963: Слободан Ненадовић. *Боїородица Љевишка, њен йосїанак и њено месїо у архїїекїури Милуїинової времена*. Београд: Народна књига.
- Николовски 1984: Антоние Николовски. „Уметноста на XIX век во Македонија (извод од студијата)”. *Кулїурно наследсїво IX*, 5–27.
- Николовски 1984а: Антоние Николовски. *Македонскиїе зоїрафи од крајої на XIX и йочейокої на XX век, Андонов, Зоїрафски и Ванђеловиќ*. Скопје: Републички завод за заштита на спомениците на културата.
- Нушић 1903: Бранислав Нушић. *Косово, ойис земље и народа. Издање са сликама, II свеска*. Нови Сад: Матица српска.
- Панић, Бабић 1975: Драга Панић и Гордана Бабић. *Боїородица Љевишка*. Београд: Српска књижевна задруга.
- Павличич 2013: Јелена Павличич. „Прилог познавању цркве Светог Николе у Приштини”. *Косовско-мейхохијски зборник 5*, 213–234.
- Павличич 2017: Јелена Павличич. „Срїско сїоменничко наслеђе на Косову и Мейхохији у свейлу савремених йеорија о кулїурној дашїини”. *Умейничко наслеђе срїскої народа на Косову и Мейхохији: истїорија, иденїїїетї, уїроженостї, зашїїїїа*. Ур. Миодраг Марковић – Драган Војводић, Београд: САНУ, 485–505.
- Павличич 2018: Јелена Павличич. „Сорїе conforme – Копије фресака у пракси заштите споменичког наслеђа. Пример копија из Цркве Богородице Љевишке у Призрену”. *Зборник Маїїице срїске за ликовне умейносїи 46* (2018), 35–51.
- Павличич Шарић 2021: Јелена Павличич Шарић, *Башиїина Боїородице Љевишке и очување йамђења*. Звечан: Факултет уметности Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици, 2021.

- Павличих Шарић 2023: Јелена Павличих Шарић. „Између негације и апропријације: Културно наслеђе других у савременој албанској јавности на Косову и Метохији”. *Зашићива, очување и афирмација српској културној наслеђа на Косову и Метохији*. Ур. Драган Војводић. Београд: САНУ, 175–206.
- Петковић 1965: Сретен Петковић. *Зидно сликарство на јодручју обновљене Пећке патријаршије 1557-1614*. Нови Сад: Матица српска.
- Поповић и др. 2013: Бојан Поповић, Дубравка Предадовић, Наташа Церовић, Бранка Иванић. *Косово и Метохија: Загуждине и дарови*. Збирке Народне музеја у Београду. Београд: Народни музеј у Београду.
- Радовановић–Ђекић 2017: Дејан Радовановић – Мирјана Ђекић. „После усвајања Резолуције 1244: (1999–2017)”. *Уметничко наслеђе српској народа на Косову и Метохији – историја, идентитет, уроженост, зашићива*. Ур. Драган Војводић, Миодраг Марковић. Београд: САНУ, 393–413.
- Радојчић 1966: Светозар Радојчић. „Зографи, о теорији слике и сликарског стварања у нашој старој уметности”. *Зограф, часопис за средњовековну уметност* 1, 4–15.
- Редакција 2003–2004: Редакција. „Запис о страдању националне баштине на Косову и Метохији 17. и 18. марта 2004. године”. *Саопштења XXXV–XXXVI*, 9–13.
- Редакција 2003–2004: Редакција. „Преглед проглашених и евидентираних споменика културе пострадалих 17. и 18. марта 2004”. *Саопштења XXXV–XXXVI*, 13–18.
- Станојевић–Давидов Темерински 2023: Драган Станојевић – Александар Давидов Темерински. „Конзерваторско-реставраторски радови на зидном сликарству српских средњовековних споменика на Косову и Метохији од 1999. до 2019. године”. *Зашићива, очување и афирмација српској културној наслеђа на Косову и Метохији*. Ур. Драган Војводић. Београд: САНУ, 237–262.
- Тимотијевић 1991: Роксанда Тимотијевић. „Иконопис на територији Призрена”. *Баштина* 1, 260–266.
- Фолић 1999: Љубиша Фолић. *Расцепљено Косово – уништене и оскрнављене српске православне цркве на Косову и Метохији (јун – октобар 1999), 2. проширено и допуњено издање*. [Б. м.]: Глас Косова и Метохије.
- Корнаков 1986: Димитар Корнаков. *Творештво на мијачкије резбари на Балкану од краја XVIII и XIX век*. Прилеп: Институт за истражување на старословенската култура.

- Ќорнаков 1988: Димитар Ќорнаков. *Македонска резба*, Скопје: Мисла.
- Ќамић 2017: Владимир Ќамић. „Укључивање српских споменика на Листу Светске културне баштине”. *Умешничко наслеђе српског народа на Косову и Мејхохији: историја, идентитет, угроженост, заштита*. Ур. Драган Војводић – Миодраг Марковић. Београд: САНУ, 465–483.
- Convention 1954: *Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict*. The Hague.
- Curcic 2005: Slobodan Curcic. „Renewed from the very Foundations’. The Question of the Genesis of the Bogorodica Ljeviska in Prizren”. *Archaeology in Architecture. Studies in Honor of Cecil L. Striker*. J. J. Emerick (ed.), Mainz, 23–35.
- Lidov 2007: Alexei Lidov (ed.). *Kosovo. Orthodox Heritage and Contemporary Catastrophe*. Moscow: Indrik.
- Pavličić 2016: Jelena Pavličić. „Dissonant Heritage and Promotion of Tourism in the Case of Serbian Medieval Monuments in Kosovo”. *Journal of Tourism and Cultural Change*, Volume 14, Issue 3 (Special Issue: Tourism, conflict and contested heritage in former Yugoslavia). London: Routledge, 189–205.

Ivana S. Ženarju Rajović
Jelena Z. Pavličić Šarić

**HERITAGE, ASHES: THE DESTRUCTION
OF CHURCH PAINTINGS DURING THE MARCH POGROME
IN KOSOVO AND METOHİJA**

Summary

The destruction and desecration of valuable wall paintings created in the period from the 14th to the 19th century, as well as icons and entire iconostases, during the March Pogrom in 2004, significantly impoverished Serbian artistic heritage, and made it impossible to create a complete picture of its development. Majority of destroyed paintings have never before been the subject of individual studies, nor have they been systematically documented or recorded in any other medium. Also, the emigration of expelled Serbs and new social conditions in Kosovo and Metohija made some areas, churches and cultural monuments inaccessible to Serbian researchers. This paper presents church painting destroyed and damaged during the March Pogrom and a description of its later and current state to the extent that it is known to us. Examples from Prizren, Priština, Kosovska Mitrovica, Belo Polje, Štimlje, Vučitrn, Ljubižda, Devič monastery were analyzed.

С А Д Р Ж А Ј

Живојин Ракочевић, <i>Предговор</i>	5
Др Јован Ј. Алексић Дешавања у Косовској Митровици током 17. 18. и 19. марта 2004. године	17
Др Ненад М. Антонијевић Мартовски погром: албански терор над српским становништвом на Косову и Метохији (17–19. март 2004)	43
Проф. др Владан А. Виријевић Друштвени контекст и предуслови за погром над Србима 17. марта – осврт на године 1945–1966	83
Др Игор Ђ. Вукадиновић Од сарадње са вођама „Велике Албаније” до једностране сецесије Косова: континуитет западне политике према српској државности	101
Зоран Г. Гарић Мартовски погром 2004. године: страдање српске културне баштине на Косову и Метохији – анатомија злочина без казне	113
Александар Н. Гуџић Одговор правног система привремених институција на Косову и Метохији на Мартовски погром над Србима 2004. године у извештајима ОЕБС-а и Human Right Watch-а од 2004. до 2008. године	147
Немања С. Димитријевић Протеривање Срба из урбаних средишта: Приштина 1999. и 2004. године	171
Немања С. Димитријевић Искра Т. Бисенић Руска Војна болница у Бресју – Косовом Пољу (1999–2004)	199

Др Ивана С. Женарју Рајовић

Др Јелена З. Павличић Шарић

Баштина, пепео: уништавање црквеног сликарства
током Мартовског погрома на Косову и Метохији 215

Доц. др Бојана М. Јанџиковић

Погром српског становништва у Белом Пољу код Пећи:
анализа последица догађаја од 17. марта 2004. године 245

Јелена Н. Марковић

Српски медији и Погром 17. марта 2004. године 261

Марко Б. Марковић

Чаглавица: сукоб, жртве и последице Погрома 2004. године 277

Слободан. Д. Миљковић

Креирање новог идентитета на Косову и Метохији:
да ли ће се Срби „пробудити” као нови „Косовари”?
Једно виђење 333

Јелица Р. Михајловић

Призрен и Штрпце током
Мартовског погрома 17-19. март 2004. године 359

Др Радован М. Пилиповић

Српска Православна Црква
и Мартовски погром 2004. године 391

Др Душан Н. Пророковић

Последице Мартовског погрома
на питање статуса Косова и Метохије 403

Др Ђорђе Д. Радовановић

Однос „међународне полиције и војске”
током етничког чишћења 17. марта према
Србима на Косову и Метохији: случај Грабац и Бича 419

Мр Живојин Ракочевић

Српске жртве убијене у Мартовском погрому 461

Мр Живојин Ракочевић

Погром у фотографијама:
треници цивилизације која нестаје 485

Проф. др Митра М. Рељић

Мартовски погром – одлучан покушај
гашења вековног живота Манастира Девича 577

Милун С. Стијовић

Завршетак процеса етничког чишћења Срба
и уништавање српског наслеђа у Призрену и Пећи
током Мартовског погрома 2004. године 605

Протојереј др Бобан Стојковић

Страдање Манастира Девича 1999. и 2004. године 627

Иван М. Томић

Национализам, психологија масе
и масовно насиље у контексту Мартовског погрома:
импликације на изградњу колективног идентитета Срба
на Косову и Метохији у 21. веку 643

Стефан С. Филиповић

Историјски континуитет затирања: уништавање
Цркава и Манастира на Косову и Метохији
1999–2004. године 671

Бранко В. Шапоњић

Улога Међународне заједнице
у спречавању Мартовског погрома 719

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

323.1(=163.41)(497.115)"2004"(082)

323.28(=163.41)(497.115)"2004"(082)

725.94.025.1(=163.41)(497.115)"2004"(082)

МАРТОВСКИ погром 2004 : узроци, разарања, последице :
тематски зборник / [главни и одговорни уредник Владан Виријевић].
- Приштина - Чаглавица : Архив Косова и Метохије ; Грачаница :
Дом културе „Грачаница”, 2025 (Врњци : Интерклима-графика).
- 732 стр. : илустр. ; 25 cm

Тираж 500. - Стр. 5-16: Погром: награђени злочин / Живојин Ракочевић.
- Напомене и библиографске референце уз текст.
- Библиографија уз сваки рад. - Summaries.

ISBN 978-86-82753-11-7 (АКМ)

а) Срби -- Прогони -- Косово и Метохија -- 2004 -- Зборници

б) Споменици културе, српски -- Уништавање -- Косово и Метохија -- 2004 -- Зборници

COBISS.SR-ID 164641033

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

323.1(=163.41)(497.115)"2004"(082)

323.28(=163.41)(497.115)"2004"(082)

725.94.025.1(=163.41)(497.115)"2004"(082)

МАРТОВСКИ погром 2004 : узроци, разарања, последице :
тематски зборник / [главни и одговорни уредник Владан Виријевић].
- Приштина - Чаглавица : Архив Косова и Метохије ; Грачаница :
Дом културе „Грачаница”, 2025 (Врњци : Интерклима-графика).
- 732 стр. : илустр. ; 25 cm

Тираж 500. - Стр. 5-16: Погром: награђени злочин / Живојин Ракочевић.
- Напомене и библиографске референце уз текст.
- Библиографија уз сваки рад. - Summaries.

ISBN 978-86-82753-11-7 (АКМ)

а) Срби -- Прогони -- Косово и Метохија -- 2004 -- Зборници

б) Споменици културе, српски -- Уништавање -- Косово и Метохија -- 2004 -- Зборници

COBISS.SR-ID 164641033
